

İsmayıl Hacıyev
(AMEA Naxçıvan Bölməsi)

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏTLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Naxçıvan, referendum, muxtariyyət, muxtar respublika

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycanı sovet hakimiyyəti qurulmasının elan edilməsi ilə onun tarixində yeni, lakin fərqli bir dövr başladı. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi üçün milli zəminə malik olmayan, əvvəlki dövrlərlərlə ilə heç bir varislik əlaqəsinə əsaslanmayan dövlət yaradılmağa başlandı. Onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də yeni hökumətin Azərbaycanın bölgələrinə yayılmasına nail olmaqdan ibarət idi. Naxçıvan bu siyasətdə mühüm yer tuturdu.

AK(b)P MK Siyasi Bürosu 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvanda vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsipial şəkildə aydınlaşdırsın, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirsin və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyətinin qurulmasına kömək göstərsin. Elə həmin gün axşamüstü XI Qırmızı Ordunun hərbi hissələri Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvanda da sovet hakimiyyətinin qurulması rəsmən elan edildi [22, s.72]. Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının [25] elan edilməsi ilə eyni zamanda, respublikanın ali hakimiyyət orqanı - Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Naxçıvanın ayrıca sovet sosialist respublikası elan edilməsinə baxmayaraq, o özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edirdi. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir" [9, v.3].

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında həlledici rola malik olan Sovet Rusiyası yenə ikili siyasət yeridir, erməni daşnak qüvvələri ilə eyni zamanda həm müharibə,

həm də danışıqlar aparılırdı. Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da daşnak Ermənistanı ilə barışıq sazişi imzalandı [4, s.171-172]. Sazişə görə tərəflər hərbi əməliyyatları dayandırmalı, erməni qoşunları Şahtaxtı-Xok-Çalxanqala-Sultanlı, daha sonra Kükükdən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan demarkasiya xəttində dayanmalı, sovet qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı tutmalı idilər. Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmiryolundan ermənilər qeyri-hərbi məqsədlər üçün istifadə edə bilirdilər. Beləliklə, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının məsələsi müzakirə olunur, Ermənistanla danışıqlarda Sovet Rusiyası onun adından çıxış edirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistanla verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqalini tanımış, lakin eyni zamanda, həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanla verir..." [10, v.1].

İ.Stalin 1920-ci ilin noyabrın 9-da Bakıda çıxışında demişdir: "Ögər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa vermək olar" [5, v.30].

İ.Stalinin bu fikri özünü çox gözlətmədi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla verilməsi istiqamətində konkret addımlar atılmağa başlandı.

Ermənistanın bölgəviçklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi [29, v.6]. HİK-in sədri N.Nərimanovun im-

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Naxçıvan məsələsində N.Nərimanovun əvvəlki mövqeyindən fərqli olaraq sonradan prinsiplial mövqə tutması, onun adından B.Şah-taxtinskının Moskvada apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Rusiyada Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müfəttişi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox maddi vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Behbud ağa Şah-taxtinskının Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidmət olmuşdur [18]. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan SSR-in müxtəlif problemləri ilə bağlı RSFSR XKS-in sədri V.Leninə teleqramlar vermiş, məktublar yazmış, bu məktublara bir sıra arayışlar da əlavə etmişdir [17]. Onun V.Leninə göndərdiyi məktub və arayışlar çərçivəsində 1921-ci il martın 1-də göndərdiyi teleqram və ona daxil etdiyi əlavələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır [12, v.1]. B.Şah-taxtinskının V.Leninə ünvanladığı teleqramda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu məhalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmüşdü [23, s.314]. Martın 7-də V.Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmışdı.

Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu 1921-ci il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış "Dostluq və qarşılıq haqqında" Moskva müqaviləsində də öz əksini tapdı. Türkiyə tərəfi istər Moskva danışıqları ərəfində, istərsə də onun gedişində Naxçıvan məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Bu, bəzi daha önəmli strateji və geosiyasi amillərlə yanaşı, həm də Naxçıvanın Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafə və

hələlik yeganə nöqtə olması, bölgənin Moskva-Ankara diplomatik münasibətlərində başlıca vasitəçi rolu oynaması ilə əlaqədar idi [23, s.302]. Həmçinin 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinə görə Naxçıvan Türkiyənin himayəsinə keçdiyindən türklər bu bölgəyə öz əraziləri kimi baxırdılar. Türk heyətinin rəhbəri Y.Kamal bəy Rusiyaya yola düşmək ərəfində, dekabrın 13-də Mustafa Kamal paşa ilə görüşərək "Paşam, ruslar Naxçıvan üzərində ısrar edərlərsə, nə yapalım?" deyə soruşduqda o, "Naxçıvan türk qapısıdır. Bunu xüsusi nəzərə alaraq ölinizdən gələni yapımız", - cavabını vermişdi [34, s.5-6].

Moskva danışıqlarında Naxçıvanla bağlı əsas məsələlər konfransın 10, 12 və 14 mart tarixli iclaslarında gərgin müzakirə olundu. Türk heyəti Naxçıvanın Türkiyənin himayəsində qalmasını istəyirdi. Lakin Rusiya tərəfi bunu qətiyyətlə rədd edirdi. Naxçıvan məsələsi ilə bağlı Çiçerinlə aparılan müzakirələrin düyünə düşməsi türk heyətinin yenidən İ.Stalinlə görüşməyə sövq etdi. İ.Stalin türk heyəti ilə Naxçıvan məsələsinə müzakirə etdi. Azərbaycan nümayəndəsi B.Şah-taxtinski də bu müzakirələrdə iştirak edirdi. İ.Stalin Naxçıvan məsələsi ilə bağlı B.Şah-taxtinskının fikrini soruşduqda, o bildirdi ki, "Naxçıvanın Rusiyanın himayəsində müstəqil bir dövlət olaraq qalması" məqbuldur [20, s.397].

1921-ci il martın 10-da keçirilən iclasda Türkiyə nümayəndələri belə bir mövqədən çıxış edirdilər ki, Naxçıvan bölgəsi əhalisinin türk qoşunlarını dəvət və qəbul etməsi faktı onun Türkiyənin himayəsi altında olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsində də Naxçıvanın Türkiyənin himayəsi altında olduğu təsbit edilmişdi [2, v.86]. Naxçıvanın Türkiyənin himayəsində qalması ilə bağlı təklif qəbul olunmadıqda, türk heyəti təklif etdi ki, Naxçıvan Türkiyə ilə Azərbaycanın müstəqil himayəsi altında müstəqil bir dövlət olsun. Lakin Rusiya tərəfi bu təklifi də qəbul etmədi. Belə olan təqdirdə türk heyəti bildirdi ki, Türkiyə bölgə üzərindəki bu himayəni Azərbaycanın üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona vərəmə razıdır [20, s.397].

Nəticədə, Rusiya tərəfinin "Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanla daimi əlaqədə olması və

onun himayəsi altında muxtariyyətdən istifadə etməsi" formulu Türkiyənin "Azərbaycanın bu protektoratı hər hansı bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi" şərti ilə tamamladı. Naxçıvan məhallının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi hərbi ekspertlara tapşırıldı [23, s.302-303].

Konfransın martın 12-də keçirilən iclasında əsasən Naxçıvan dairəsi və Ermənistan arasında müəyyənləşdirilən sərhədlər ətrafında mübahisələr gətdi. Rusiya tərəfi bildirdi ki, ekspertların müəyyənləşdirdiyi sərhəd xətti Azərbaycanın maksimum tələblərini də ötüb keçir, çünki o, heç vaxt İrəvan qəzasının hər hansı bir hissəsinə himayəçiliyi iddia etməmişdir. Rusiya tərəfinin fikrincə, Sovet respublikaları arasında sıx əlaqələr olduğundan bu məsələ birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsə də, Şərur-Dərələyəz dairəsinin sərhədini etnik prinsipə müvafiq çəkmək lazım gəlir. Türkiyə tərəfi isə haqlı olaraq məsələnin bu cür qoyuluşuna kəskin etiraz etdi və öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı dəlilləri gətirdi: a) Məhz bu yerlərdə molum qanlı hadisələr baş vermiş və türk qoşunlarının bölgəyə gəlməsinə ehtiyac yaranmışdır; b) Bütün bu dairə məsələmlərlə məskunlaşmışdır və s. Bütün bunlara görə həmin ərazi üzərində də himayə hüququ Azərbaycana verilməlidir [11, v.48-54; 23, s.303].

Nəhayət, sonda Türkiyənin təklifi ilə Şərur-Dərələyəz dairəsinin Naxçıvana keçməsi və İrəvan dairəsinin mübahisəli hissələrində sərhəddi Kömrülü dağı (6930) və Saray Bulaq (8071) dağlarından, Ararat stansiyasından başlaması barədə razılıq gəldi və bütün bu məsələlərin Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə nümayəndələrindən ibarət qarşılıq komissiyanın razılaşdırılmasına verilmiş qərar alındı [11, v.53-54].

Konfransın 1921-ci il martın 14-də keçirilən iclasında Naxçıvanın statusu tam olaraq müəyyənləşdirildi [11, v.59]. Beləliklə, danışıqlarda yaranmış gərginliklərə baxmayaraq, türk diplomatiyası göstərdiyi ciddi səylər sayəsində Moskva konfransında Azərbaycanın ərazi бүтövlüyünün qismən də olsa, qorunmasına nail ola bildi, Naxçıvanın heç bir dövlətə güzəştə gəlməməsi şərti ilə Azərbaycanın tərkibində saxlanılması razılaşdırıldı [20, s.399].

Müqavilənin 3-cü maddəsində deyilirdi ki, "Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (B) əlavə-

sində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycana heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərazi təşkil edir" [3, v.11, v.93]. "Naxçıvanın ərazisi" adlı I (C) əlavəsində bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: "Ararat stansiyası - Saray Bulaq dağı - Kömrülüdağ - Sayatdağı (7868) - Qurdqulaq kəndi - Həməsür dağı (8060) - 8022 yüksəkliyi - Kükü dağı (8282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [33, s.38]. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi.

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanən Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da daqiqləşdirildi. Qars müqaviləsinin beşinci maddəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə qəti olaraq həll etdi. Burada deyilirdi: "Türkiyə hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan Sovet hökumətləri Naxçıvan vilayətinin bu müqavilənin 3 nömrəli əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olduğu məsələsində müttəfiqlər" [4, v.9-19; 20, s.413].

Müqavilə maddəsindən də göründüyü kimi, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, "Azərbaycanın bu himayəçilik haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gədə bilməməsi" öz əksini tapmışdır [19, s.18]. "Naxçıvanın ərazisi" adlı 3 nömrəli əlavədə bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: "Urmiya kəndi, oradan düz xətli Arazdöyün stansiyasına (bu stansiyayı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xətli qərbi Daş-Burun dağı (3142) və daha sonra suayrıcı xətlə Şərqi Daş-Burun dağı (4108) və Cəhənmərdəsi çayından keçməklə "Bulaq"dan cənuba, Bağırşaq dağı (6607), (6587) suayrıcı xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şərur-Dərələyəz qoşalarının inzibati sərhədi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Kömrülü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 - Sayatdağı (7868) yüksəklikləri ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [11, v.114-115; 20, s.413-414].

Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi [16, s.17]. Qars müqaviləsi ilə Ermənistan da Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu rəsmən təsdiq etdi. Müqavilənin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də onun müdsətsiz imzalanması idi.

Bununla belə, Moskva müqaviləsində fərqli olaraq Naxçıvanın statusu və təciliyyəinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəa Qars müqaviləsində əks olunmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir..." [14, s.249].

Naxçıvanın tarixi müqəddəratında, onun Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də rolu böyükdür. Hər iki beynəlxalq müqavilə müddətsiz imzalanmış və bu gün də qüvvədədir. Həmin müqavilələr onu imzalayan dövlətlər tərəfindən birtərəfli qaydada ləğv edilə bilməz.

Naxçıvan ətrafında beynəlxalq danışıqlar və onun nəticələri bölgədə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə də ciddi təsir edirdi. Naxçıvan diyarında keçirilən rəy sorğusu (1921) onun Azərbaycan SSR tərkibində qalmasını və muxtariyyətə təsis edilmiş olduğunu təsdiq etdi. Beləliklə, Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvanın muxtariyyətə təsis edilməsi haqqında keçirilməsi üçün hər cür hüquqi zəmin meydana gəldi. Əsas məsələ bu ideyanın reallaşdırılmasından ibarət oldu. Mohz bu istiqamətdə ciddi çətinliklər yaranmağa başladı və Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtar respublika hüququnun qanuni yolla təsbit edilməsi 1924-cü ilin fevralna-dək ləngidildi.

Azərbaycan SSR-in partiya, sovet və təsərrüfat orqanları Naxçıvan Respublikasında dövlət və təsərrüfat quruculuğu məsələləri ilə bilavasitə məşğul olur və əhəmiyyətli yeni həyat quruculuğunda hətərlərlə köməklik göstərirdi. Nax-

çıvanda vəziyyəti öyrənmək üçün 1921-ci il aprelin 13-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat Bürosu Naxçıvana komissiya göndərməyi qərar aldı [7, v.10]. Həmin ilin payızında RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun qərarı ilə diyarın kənd təsərrüfatının bərpası üçün Naxçıvana 20 min manat qızıl pul, 10 vaqon taxıl ayırdı [21, s.47]. Eyni zamanda, Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Norimanovun sərəncamı ilə Naxçıvanda təsərrüfat və mədəni quruculuğu üçün 5,5 milyard manat pul ayırdı [21, s.47]. 1921-ci ilin sonunda Naxçıvan Respublikasında sovetlərə seçkilər keçirildi. 1922-ci il yanvarın 25-də Naxçıvan SSR-in I Sovetlər qurultayı çağırıldı. Qurultay diyarda sovet, təsərrüfat və mədəni quruculuğa dair mühüm qərarlar qəbul etdi. Naxçıvan İnqilab Komitəsi ləğv olundu, Naxçıvan İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti yaradıldı.

Naxçıvan SSR Sovetlər qurultayı ölkədə ali dövlət hakimiyyəti orqanı idi. Qurultaylar arasında isə bu vəzifəni Naxçıvan MİK yerinə yetirirdi. Naxçıvan SSR MİK-i Xalq Komissarları Sovetini formalaşdırırdı. Xalq Komissarları Soveti həm MİK, həm də Sovetlər qurultayı qarşısında məsul idi [32, s.480].

1922-ci il mayın 22-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamənin və Naxçıvan SSR Konstitusiyasının Azərbaycan MİK tərəfindən təqdim olunmuş layihələrini müzakirə etdi. Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamədə deyilirdi: "Naxçıvan diyarı Azərbaycan SSR-in qayyumuluğu altında muxtar respublika elan edilərək, Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılın" [8, v.158]. Əsasnamədə göstərilirdi ki, Naxçıvan diyarının dövlət hakimiyyəti Azərbaycan SSR Konstitusiyasına uyğun olaraq təşkil edilir.

Naxçıvan SSR Konstitusiyasının layihəsində deyilirdi: "Naxçıvan SSR, dinindən, irqindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq və təndəşlərin bərabər hüquqlara malik olmalarını təsdiq edərək, bu zəmində hər hansı imtiyazların və ya üstünlüklərin müəyyən olunmasının, yaxud bunlara yol verilməsinin, eləcə də milli azlıqlara qarşı hər cür zülmün və ya onların hüquq bərabərliyinin məhdudlaşdırılmasının respublikanın əsas qanununa zidd olduğunu elan edir" [38, s.144].

Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamə və Naxçıvan SSR Konstitusiyasının layihələri AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətində müzakirə edildi. Layihələrin son variantı, xüsusilə, Naxçıvan diyarının muxtariyyəti haqqında məsələ RK(b)P MK-nın müzakirəsinə verildi. 1922-ci ilin noyabrında V.İ.Leninin sədrliyi ilə RK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının zəruriliyi haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci ilin dekabrın 12-də Zaqafqaziya Sovetlərinin birinci qurultayı Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvanla bağlı qərar çıxardı: "Naxçıvan Respublikası Azərbaycanın muxtar vahid hüququnda ayrılmaq tərkib hissəsi hesab edilsin" [37, s.98].

1922-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR ZSFSR-də birləşdi. Dekabrın 30-da hər üç respublika ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil oldu. Bununla Azərbaycan SSR-in suveren hüquqları məhdudlaşdırıldı. Buna baxmayaraq, Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyətinin təsbit edilməsi ləng də olsa həyata keçirildi.

RK(b)P Cənubi Qafqaz Ölkə Komitəsinin Rəyasət Heyəti Cənubi Qafqaz Sovetləri birinci qurultayının 1923-cü il 18 yanvar tarixli qərarı əsasında "Naxçıvanı Muxtar Respublikaya çevirməyi, Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetini və Naxçıvan MİK-i Naxçıvan Diyarının İcraiyyə Komitəsinə çevirməyi" təklif etdi [35, s.129].

AK(b)P Mərkəzi Komitəsi iki gün sonra həmin qərarı müzakirə edərək Naxçıvan MİK və XKS-nin ləğv olunması və Naxçıvan Diyarı İcraiyyə Komitəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Yanvarın 22-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti bu məsələ ilə əlaqədar Diyar partiyası konfransı çağırmağı və məsələni Naxçıvan Diyarı sovetlər qurultayında müzakirə edib bəyannamə hazırlamağı tapşırırdı. Naxçıvan Diyar Partiyası Təşkilatının 1923-cü il fevralın 23-də keçirilən üçüncü qurultayı Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olmasını bölgənin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mühüm zərurət kimi qiymətləndirdi və belə bir qətnamə qəbul etdi: "Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan SSR-in ayrılmaq hissəsi kimi tanın-sın..." [28, v.10].

1923-cü il fevralın 27-də üçüncü Ümum-naxçıvan Sovetlər qurultayı Naxçıvan SSR-in muxtariyyət hüquqları əsasında Azərbaycan

SSR tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə geniş müzakirə etdi və bəyannamə bölgənin ayrılmaq hissəsi kimi Azərbaycana daxil olmasını vacib saydı. Qurultayın qərarında deyilirdi ki, Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in ayrılmaq hissəsi kimi tanın-sın; bütün Naxçıvan diyarı özünün aparatları ilə muxtar diyar hüququnda Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olsun [28, v.7]. Qurultayın başqa bir qərarı ilə qəzalı ləğv edildi, Naxçıvan Muxtar Diyarının bütün ərazisi isə 6 sahəyə bölündü: Tumbul, Cəhri, Əbrəqunus, Şaxtaxtı, Noraşen və Ordubad. Azərbaycan MİK-in 1923-cü il iyulun 16-da keçirilən üçüncü sessiyası Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR-in muxtar ərazisi kimi onun tərkibinə daxil olması haqqında Naxçıvan Sovetlər qurultayının vəsətətini təsdiq etdi [32, s.382].

Naxçıvan SSR-in muxtar diyarı kimi təşkil olunması Azərbaycan MİK-in Naxçıvan Muxtar Diyarı haqqında Əsasnamə ilə həyata keçirildi. Bununla Naxçıvanın əvvəlki siyasi hüquqları məhdudlaşdırıldı. Respublikadan təcrid olunmuş şəraitdə yaşayan Naxçıvan üçün bunu qənaətbəxş hesab etmək olmazdı. Lakin muxtar diyar dövrü uzun sürmədi. 1923-cü il dekabrın 11-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi məsələsinə müzakirə edərək Azərbaycan MİK-ə təklif etdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması barədə məsələni Cənubi Qafqaz MİK qarşısında qaldırılsın [21, s.54].

Azərbaycan SSR MİK 1923-cü il dekabrın 31-də Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında qəti qərar qəbul etdi və Cənubi Qafqaz MİK-dən bu qərarın təsdiq olunmasını xahiş etdi. Cənubi Qafqaz MİK-in 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilən birinci plenumu Naxçıvan Muxtar Diyarının muxtar respublikaya çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi [21, s.55]. Buna uyğun olaraq Naxçıvan MİK-in birinci plenumu 1924-cü il yanvarın 18-də muxtar diyarın Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi məsələsinə müzakirə etdi. Naxçıvan MSSR MİK, XKS və ölkənin, daxili işlər, ədliyyə, maarif, səhiyyə nazirlikləri yaradıldı, inzibati cəhətdən o, Şorur, Ordubad və Naxçıvan qəzalarına bölündü [27, v.5].

AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1924-cü il 4 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamə hazırlanmağa başlandı.

Azərbaycan MİK-in 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Muxtar Diyarının Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsbit olundu.

Naxçıvanın muxtariyyəti sovet milli dövlət quruculuğunda özünəməxsus yer tuturdu. Cənubi sovet respublikaları içində Azərbaycanla eyni zamanda, muxtar qurumlara malik olan Gürcüstan SSR ilə müqayisə aparılarsa, bu qurumlar (Abxaziya və Açaristan MSSR-lər) titullardan fərqli etnosları-abxaz və acarları əhatə edirdi. Naxçıvan isə Azərbaycanın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olub, onun əhalisi ilə eyni idi. Bu məsələ də Naxçıvan muxtariyyətinin xüsusiyyətlərindən idi. Beləliklə, Naxçıvanın muxtariyyətləşdirilməsi prosesi başa çatdı. Təbii ki, bundan sonra Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının dinamikası və onun həyata keçirilməsi, bu problemlərin Azərbaycan dövlətçiliyində yeri və rolunun müəyyən edilməsi ən önəmli məsələ oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (ARDA). f.28, siy.1, iş 20.
2. ARDA, f. 28, siy. 1, iş 55.
3. ARDA, f.28, siy.1, iş 67.
4. ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivı (ARPISSA), f.1, siy.1, iş 24.
6. ARPISSA, f.1, siy.2, iş 18.
7. ARPISSA, f.1, siy.74, iş 123.
8. ARPISSA, f.1, siy.74, iş 127.
9. ARPISSA, f. 609, siy.1, iş 6.
10. ARPISSA, f.609, siy.1, iş 71.
11. ARPISSA, f. 609, siy. 1, iş 94.
12. ARPISSA, f. 1022, siy.5, iş 56.
13. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941). Bakı, 2008, 568 s.
14. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 22-ci kitab. Bakı, 2007, 528 s.
15. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 14-cü kitab. Bakı, 2008, 504 s.
16. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Hacıyev. Bakı, 1999, 36 s.

17. Həbibbəyli İ. Behbud ağa Şahtaxtinskini Leninə məktubları. "Şərq qapısı" qəzeti, 2011, 6 oktyabr.

18. İbrahimzadə F.Z. Behbud ağa Şahtaxtinskini siyasi və diplomatik fəaliyyəti. Bakı, 2007; Behbud ağa Şahtaxtinski: Sənədlər və materiallar. Toplayana, tərtib edən və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan, 2017; Əhmədova F. B.Şahtaxtinskini V.Leninə məktubunda mərkəzi hakimiyyətin Azərbaycana dair siyasətinin təhlili//Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2016.

19. Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində. Tərtib edən və ön sözün müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2004, 84 s.

20. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011, 474 s.

21. Quliyev C.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Sovet Naxçıvanı. Bakı, 1984, 136 s.

22. Mədətov Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkil. Bakı, 1958, 164 s.

23. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 328 s.

24. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, ikinci cild. Naxçıvan, 2014, 528 s.

25. Naxçıvanın sovetləşdirilməsindən sonra onun rəsmi adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir: 1920, 28 iyul-1923, 27 fevralda Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası; 1923, 27 fevral-1924, 18 yanvarda-Naxçıvan Muxtar Diyarı; 1924, 18 yanvar-1936, 5 dekabrda-Naxçıvan Muxtar Sosialist Sovet Respublikası; 1936, 5 dekabr-1990, 17 noyabr-Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası; 1990-cı il 17 noyabrından-Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

26. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivı (NMRDA), f.2, siy.2, iş 9.

27. NMRDA, f.40, siy.2, iş 5.

28. NMRDA, f.40, siy.4, iş 15.

29. NMRDA, f.314, siy. 5, iş 15.

30. NMRDA, f.314, siy. 5a, iş 66.

31. Nəriman Nərimanov. Tərtib edən və ön sözün müəllifi T.Əhmədov. Bakı, 2010, 160 s.

32. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001, 536 s.

33. İsmayıl Soysal. Tarihçeleri və açıqlamaları ilə birlikdə Türkiyənin siyasət andlaşmaları. I cilt (1920-1945). 2. Baskı. Ankara, 1989, 704 s.

34. Mustafa Kamal Paşa. Naxçıvan Türk Kapısıdır. Dinleyip Nakleden: Faruk Sümer. Türk Dünyası Tarih Dergisi, Nisan 1992, Sayı 64.

35. Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку, 1997, 164 с.

36. Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях, ч. III, вып. I. М., 1928, 380 с.

37. Первый Закавказский съезд Советов. Тифлис, 1923, 162 с.

38. Третья сессия Закавказского ЦИК-а V созыва. Стенограф. Отчет. Тифлис, 1931, 176.

Резюме

Исмаил Гаджиев

Автономизация Нахчывана

В статье на основе исторических фактов обоснована двойная политика большевистской России насчет азербайджанских земель, в частности Нахчывана после советизации Азербайджана, явный переход советских лидеров В.Ленина, И.Сталина и др. на сторону Армении, передача части азербайджанских земель Армении и меры, принятые по ее советизации. Здесь также нашли свое отражение деятельность руководителей Азербайджана, в частности Бехбуда аги Шахтахтинского, его участие в переговорах между Россией и Турцией, получение Нахчываном статуса автономии, историческая роль Гюмринского, Московского и Карского договоров. Из исследований становится ясно, что в результате упорной борьбы населения Нахчывана, Нахчыванского Национального Совета, проведенного референдума стало возможным справедливое решение этого вопроса со стороны Москвы. Также надо отметить объективную позицию Турции в этом вопросе, что завершилась получением Нахчывана статуса автономии, а в феврале 1924-го года созданием Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Россия, Нахчыван, референдум, автономия, автономная республика.

Summary

İsmayıl Hacıyev

The autonomisation of Nakhchivan

In the article, Bolshevik Russia's pursuing dual politics on Azerbaijan territories, especially Nakhchivan, related to this from some Soviet leaders, V.Lenin, I.Stalin and others' defending Armenia, the measures took for Sovietization of the Azerbaijani territories by giving its some parts to Armenia proved by historical facts. It also reflects the activities of Azerbaijani leaders, including the diplomatic activities of Behbud Agha Shahtakhtinski, the negotiations with Russia and Turkey, the acquisition of Nakhchivan's autonomy status, Gumru, Moscow and Kars treaties and their historical significance. It was clear from the researches that the consequences of Nakhchivan people and Nakhchivan Muslim National Council's tenacious struggle and the referendum resulted in Moscow's impartial position on this issue. The objective position of Turkey resulted in giving to Nakhchivan the autonomy status and the establishment of Nakhchivan Autonomous Republic in February 1924.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Russia, Nakhchivan, referendum, autonomy, Autonomous Republic